

NEUTRA DALYVIŲ KONSTRUKCIJOS SU NEGIMININIAIS ĮVARDŽIAIS BENDRINĖJE LIETUVIŲ KALBOJE IR JŲ ATTIKIMENYS LATVIŲ KALBOJE

Vidas VALSKYS

Šią bene produktyviausią bendrinėje lietuvių kalboje predikatinę *neutra* dalyvių (toliau – ND) konstrukciją sudaro tiek neveikiamieji, tiek veikiamieji ND ir daiktavardiškai vartojami negimininiai¹ įvardžiai *viskas, visa, niekas, visa tai, tai², tatai, šitai, kas, daug kas, kai kas, kažkas, kas nors* ir kt., reiškiantys veiksmo loginį objektą, pvz.:

Daug kas apmūsoję, aptraukta žalsvu pelėsiu, purto šalin <...> JB.

<...> jis greitino žingsnius, norėdamas įsitikinti, kas ten yra pasidarę tame paslaptingame Glaudžių bute P.

O viskas buvo daroma vadovaujantis humanizmo principais, demokratijos ir pilietinių teisių labai Lietuvos aidas.

Nieko nedaryta gal keturis mėnesius Lietuvos aidas.

Taip, bet visa tai dar pakeliama, jei tavo šovininės dar pilnos <...> JA.

Komunikacijai būtini elementai yra tie, kuriais pavadinama ir susiejama tai, kas pavadinta APaul.

Tas pats pasakytina ir apie vieningos-nevieningos kalbos kriterijų AGird.

Buvo miško dvasios, vandenių, ugnies, namų, medžio dvasios, žmogaus esybė, kaip kažkas nesuvokiama ir nenusakoma, neišskaidoma ir neišdalijama <...> BrR.

Seni, nuzulinti laiptų akmenys, ant jų vis kas nors yra kalama <...> BrR.

<...> visa, ką šnekėjo, darė, buvo taip nesuprantama, neprotinga, neišnarp-liojama, nesurūšiuojama... BrR.

Kažkas čia jau buvo nulemta <...> BrR.

<...> visa, kas sutrūkinėje, suskeldėję, trenkia ajeris, pelais, spalvais BrR.

Šie įvardžiai gali jungtis tik su tais neveikiamaisiais ND, kurie padaryti iš tranzityvinių veiksmažodžių, plg.:

viskas iškedenta ir **viskas einama*;

¹ Čia turima omeny gramatinė reikšmė, o ne gramatinė kategorija (pan. ir Tekorienė, 1990, 32).

² A. Valeckienė (1974, 52) teigia, kad „forma *tai* paprastai reiškia veiksmo subjektą“ ir iliustracijai pateikia pavyzdį iš Vaižganto: *Visi kapai niekais paversti. Jie reiks mums naujoje vietoje taisytis... Tai ne skatikais padaroma.* Kad įvardžio *tai* forma čia ir kitur žymi ne subjektą, o veiksmo objektą, rodo šios ir konstrukcijos su *verba finita* sugretinimas, plg. *padarė tai* (ka?) ir pan.

tai sugalvota ir **tai gulėta*;
kažkas drožiama ir **kažkas vaikščiota*;
niekas neskaityta ir **niekas nesusimąstoma*;
kas sugraūta ir **kas tariamasi* ir pan.

Taip yra todėl, kad tranzityviniai veiksmazodžiai, iš kurių padarytos šioje konstrukcijoje vartojamos neveikiamųjų ND formos, žymi aktyvių subjektų veiksmus, nukreiptus į tam tikrą objektą, paprastai reiškiamą galininku (DLKG 1996, 283), pvz., *Sesuo padarė viską*. Keičiant veikiamąją rūšį neveikiamąja, objekto galininkas tampa vardininku ar jo ekvivalentu, pvz., *Viskas padaryta sesers* ir pan.

Atkreiptinas dėmesys, kad įvardis *tai* (taip pat *šitai*, *tatai*) jungimosi su ND formomis galimybėmis gerokai skiriasi nuo *viskas* ir kitų negimininių įvardžių. „Predikatinės struktūros, kurias pakeičia įvardis *tai*, žymi vyksmus, įvykius ir faktus ir gali turėti įvairių raišką: jos gali būti reiškiamos bendratimi, šalutiniu ar savarankišku sakiniu, ištisa pastraipa ir pagaliau frazėmis, kurias struktūriniu atžvilgiu sunku apibrėžti“ (Tekorienė, 1990, 92, pan. ir Valeckienė, 1974, 42–44). Pz.:

Matyt, kas turi ateiti, ateina, ir tai neišvengiama VB (≈ neišvengiama, kad turi ateiti).

Lietuviai klierikai pradėjo dainuoti lietuviškai. Tai nebuvo draudžiama P (≈ nebuvo draudžiama dainuoti lietuviškai).

Tamtos krūtinėj plazda riteriški jausmai. Tai pagirtina... P (≈ pagirtina, kad plazda).

Kodėl Marius panoro pakviesti čia trečių žmogų, kai dviem taip gera? Tai neišvengiama, žinoma... anksčiau ar vėliau... JA (≈ neišvengiama pakviesti trečių žmogų).

Įvardžiai *viskas* ir *visa* gali nurodyti ne tik įvykius ir faktus (kaip *tai*), bet ir apibendrinti daiktus, taigi pasižymi gerokai didesniu apibendrinimo laipsniu nei *tai* tipo įvardžiai, pvz.:

Mušė kažkokio raugo ir puvėsių dvokas, į akis krito baisi netvarka – viskas sujaukta, suversta, išblaškyta, išdaužyta VB.

O toliau nuo tako, patvoriais ir pakluonėmis glūdėjo krūsnys akmenų. Viskas sutaisyta, vieton surišta JB.

Tose fermose visa bus mechanizuota, nereiks pirūnėnistampų silko BrR.

<...> *žvalgaus po gryčių, visa išmėtyta, subadyta, suplėšyta* <...> BrR.

Kadangi įvardžio *tai* semantinių antecedentų spektras mažesnis nei įvardžių *viskas*, *visa* ir kt. (*tai* negali nurodyti konkretaus dalyko, daikto), jam būdingi didesni valentiniai apribojimai nei *viskas* tipo įvardžiams, pgl.:

Kiemelis, daržas, laukai – viskas buvo užnešta tokiu sniegu klotu, kad atrodė – nė per tris vasaras neištirps JB. // **Tai buvo užnešta...*

Kaip viskas susipynę, koks dramatismas, kova <...> BrR // **Tai susipynę* ir pan.

Derėtų atskirai išskirti konstrukcijas, kurias sudaro reliatyvinis įvardis *kas* (Rosinas, 1988, 139–140; 1996, 139–140) ir ND forma. Jos kaip šalutinių dėmenų pagrindas labai dažnai vartojamos dviejų tipų funkcinio prijungimo sakiniuose: aiškinauosiuose ir pažymimuosiuose.

Aiškinauosiuose (angl. *explanatory sentence*) sakiniuose (apie juos plačiau žr. Ambrazas, 1972, 28–29; taip pat Rosinas, 1988, 140) ND konstrukcijos su įvardžiu

kas pagrindu sudaryti šalutiniai dėmenys paprastai siejami su atraminiais skirtingo valentingumo aiškinamosios reikšmės veiksmazodžiais, reiškiančiais kalbėjimą, įvairius psichikos procesus, pojūčius, jausmus, būsenas bei vertinimą, pvz.:

Ji vis išauga ir išauga iš savo rūbų, <...> išsemia, iškeikvoja, kas jai buvo duota, kas buvo užkoduota prigimtyje <...> BrR.

Tas klausymasis, pastangos suprasti, užčiuopti, kas čia pasakyta, gyventi tuo <...> BrR.

Tegu klauso, kas jam pasakyta BrR.

<...> tik jis gali pastebėti, kas čia sukarikatūrinta, sušaržuota <...> BrR.

Pažymimuosiuose sakiniuose (Ambrazas, 1972, 29; Rosinas, 1988, 140) šalutiniai dėmenys, kurių pagrindą sudaro minėta konstrukcija, siejami su atliepiamaisiais žodžiais (koreliatais), kuriais eina įvairūs, paprastai parodomieji, įvardžiai, pvz.:

Ji tarsi susilydo su jais, pati sudaiktėja, ir visa tai, kas neapčiuopiama, nematerialu, nesukelia jai jokių minčių JA.

Duonoje nėra blogio, ir visa, kas padaroma dėl duonos, yra teisinga JustM.

Beliko pasižymėti tik tai, kas dar bus atsiminta ligi išpažinties P.

Žinai, kodėl niekas neberašo apie gėrį, <...> apie tai, kas saugotina, gintina, kas bejėgiška ir trypiama, neįvertinama <...> BrR.

<...> ar jis visko nenupigina, nepaverčia niekais to, kas daroma iš pasiaukojimo ir principų?.. BrR

Ir vis daugiau to, kas nužiūrėta, paaiškinta, svetima, sudaiktinta, sutechmintą BrR.

Ne taip lengva kaimo žmogui skirtis su tuo, kas buvo tapę jo gyvenimo dalimi, išskirtiniu požymiu <...> BrR.

Šalutiniai dėmenys, kurių pagrindą sudaro *kas* ir ND, dažniausiai vartojami postpoziciškai pagrindinio dėmens atžvilgiu. Prepozicinė jų vartoseną neretai būna susijusi su tam tikrais modaliniais niuansais – visiško susitaikymo su esama padėtimi, su įvykusiu faktu ir pan. reikšme. Tokiems sakiniams labai dažnai būdingas ND formos leksinis kartojimas pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse. Pvz.:

Na, nieko, mama. Kas padaryta, tai padaryta P.

Gana! Kas padaryta, padaryta JA.

Kas nutarta – nutarta VB.

Kituose sakiniuose dėmenys su įvardžiu *kas* ir ND konstrukcijomis prepoziciškai vartojami tik tam, kad pabrėžtų, išskirtų tai, kas pasakoma šalutiniu dėmeniu vietos, laiko, erdvės, veiksmų sekos ar kitais požūriais, pvz.:

Kas tuomet buvo paslėpta, dabar iškilo į viršų P.

Tokie jau mes žmonės: kas uždirbta – atiduok JB.

Kartais ND konstrukcijų su įvardžiu *kas* pagrindu sudarytų šalutinių dėmenų prepozicinis vartojimas, sąlygojamas modalinių-stilistinių veiksmų, nėra privalomas. Tai rodo toks lietuviško ir latviško sakinių variantų sugretinimas (lietuviškame sakinyje – prepozicija, o latviškame – postpozicija):

*Šaltis griebia už nosies ir žandų, neaplenkia nė ausų – kas tik blogai uždengta, tai ir čiumpa JB. // Šals kniebj degunā un vaigos, neaizmirsdams pat ausis, sagrābj visu, kas nepilnīgi apsegti.*³

Predikatinėse konstrukcijose su negiminiais įvardžiais neveikiamieji ND žymi apibendrintą būseną (esam. I. formos, pvz., *viskas suprantama, kažkas statoma, tai nepasiekama* etc.) arba apibendrintą atliktį, rezultatą (būt. I. formos, paprastai padarytos iš baigtinį veiksmažodžių, pvz., *viskas sutvarkyta, padaryta, niekas nesugadinta, nesulaužyta, kažkas paslėpta* etc.).

Veikiamieji ND, konstrukcijose su negiminiais įvardžiais pavartoti be pagalbinio veiksmažodžio formos, eina netiesioginės nuosakos formomis, pvz.:

Raminosi, kad ligi žiemos, vėliausiai ligi pavasario, visas pasibaigsia P.

Veltui Meškėnas stengėsi raminti ir įtikinėti, kad maištauti neverta, kad visas būsią gerai <...> P.

Sėdi, kol priešęs pamainos meistras nusistebi, pasiteirauja, kas atsitikę VB.

Vieni šnekėjo, kad kažkas nešvaraus išaiškėję jo praeityje <...> BrR

Tėvas šneka, kad visa susitvarkysia, praeis, vėl grįšią senieji laikai BrR.

Tiek neveikiamieji, tiek veikiamieji ND konstrukcijose su negiminiais įvardžiais bendrinėje lietuvių kalboje paprastai gali būti keičiami asmenuojamaisiomis veiksmažodžių formomis (išskyrus gal tik vadinamųjų reikiamybės dalyvių konstrukcijas, pvz., *tai pagirtina* ir pan.). Nuo konstrukcijų su neveikiamaisiais ND pastarosios skiriasi savo rūšimi (neveikiamieji ND žymi pasyvą, *verba finita* formos – aktyvą) ir sintaksiniais ryšiais (ND ir negimininį įvardį sieja tarpusavio priklausymo (šąsajos) ryšys, taigi negimininis įvardis traktuotinas kaip veiksnys, pvz., *padaryta visas*, o *vf* formą ir negimininį įvardį (linksniuojamo įvardžio – galininką) – prijungiamasis ryšys, t.y. įvardis eina papildiniu, pvz., *padarė viską*), o nuo konstrukcijų su veikiamosios rūšies ND (jeigu šie vartojami be pagalbinio veiksmažodžio) – nuosaka (veikiamieji ND – netiesioginės nuosakos formos, o *vf* – tiesioginės).

Latvių kalbos analogiškų konstrukcijų pirmajam komponentui – įvardžiui – būdingos tos pačios sintaksinės ypatybės kaip ir lietuvių kalbos negiminiais įvardžiams: valentiniai apribojimai, *viss* ir *tas* tipo įvardžių junglumo su dalyviais skirtybės. Vietoj išnykusių ND formų apibendrintai būsenai ar atlikčiai reikšti konstrukcijose su negiminiais įvardžiais latvių kalboje vartojamos:

1) nederinamosios neveikiamųjų dalyvių vyr. g. nominatyvo formos, plg.:

Anot Dostojevskio, jeigu Dievo nėra, tai visas galima JustM. // Kā Dostojevskis teicis – ja Dieva nav, tad viss iespējams.

Gediminą sudomino pasipūtęs antrasis viršelis – už aplanko buvo kažkas užkišta JA. // Gediminu ieinteresēja tāds kā biezāks otrais vāks – aiz apliekamā papīra kaut kas bija aizbāzts.

³ Čia ir toliau pateikiami lietuvių autoriaus ir jo latviško vertimo sakiniai.

Visa kita buvo jau arba aptvarstyta, arba savāme nepriēnama P. // Viss pārējais jau bija vai nu nožogots, vai arī nepieejams.

Gerī uż beprotybę ir dar turint priēš akis tokį tragiškai viliojantį beprotybės pavyzdį ! Vadinasi, viskas leista, viskas pateisinta ! P // Dzeri par neprātu un turklāt tad, kad acu priekšā tik tragiški vilinošs neprāta paraugs ! Tātad viss ir atlaufs, viss atšaisnots.

Pirmamečiam gi tolydžio pasitaikydavo vis kas nors nauja, nepritirta P. // Pie tam pirmā kursa klēriņiem allaž gadījās kaut kas jauns, nepieredzēts.

Porā savaičiū daugiausia, ir atgal, ir vēl po laukus, po fermas, nes visa, kas padārta be jo, atrodo negerai, ne taip VB. // Pāris nedēļu, pats augstākais, un atpakaļ, un atkal pa laukiem, pa fermām, jo viss, kas paveikts bez viņa, neliekas labi, ne tā, kā vajag.

Viskas pas jā pasverta, numatyta, nužiūrēta <...> VB. // Viņai viss ir izsvērts, atmerīts, iepriekš izdibināts <...>

2) rečiau – dalyviniai prievieksmiai⁴, plg.:

Suprasti žmogū! Tai be galo daug, tai beveik nepasiekiama<...> JustM. // Saprast cilvēka! Tas ir bezgala daudz, tas ir gandrīz neiespējami <...>

<...> nes viskas, kas kā tik įvyko, buvo taip neįtikima <...> JA. // <...> jo viss, kas nupat noticis, bija tik neticami <...>

Kad jis pataria tamstai išvažiuoti, tai pagirtina P. // Ka viņš ieteic jums braukt prom, tas ir slavējami.

Argi baronienē jį būnų taip pamiršusi, kad net nepažino? Ne, tai netikėtina P. // Vai baronese tā aizmirsusi viņu, ka vairs nepazīna? Ne, tas nav ticami.

Matyt, kas turi ateiti, ateina, ir tai yra neišvengiama VB. // Kā redzams, kam jānāk, tas nāk, un tas ir neizbēgami.

Netiesioginēs nuosakos veiciamųjų *neutra* dalyvių formas, vartojamas konstrukcijose su negimininiais įvardžiais, latvių kalboje atstoja tos pašos nuosakos sustabarėjusių veiciamųjų dalyvių su piesaga –*ot* formas, plg.:

Raminosi, kad ligi žiemos, vėliausiai ligi pavasario, viskas pasibaigs P. // Mierināja sevi, ka līdz ziemai, vēlākais līdz pavasarim viss beigšoties.

Paibaļoje – svarbiausios išvados. Su negimininiais įvardžiais (*viskas, niekas, kažkas, daug kas, kas nors, tai, visa* ir kt.) predikatinės konstrukcijas sudaro neveiciamųjų (padarytų iš tranzityvinių veiksmazodžių) ir veiciamųjų *neutra* dalyvių formas. Šio tipo konstrukcijos bendrinėje lietuvių kalboje yra labai produktyvios, nes iš visų dalyvių formų negimininiai įvardžiai gali jungtis tik su *neutra* dalyviais, be to, yra substitutai visų galimų predikatinų ND konstrukcijų objektiniais komponentais einančių sintaksinių vienetų ir junginių.

Viskas ir *tai* tipo įvardžiai skiriasi savo substituciabilumu ir jungimosi su ND formomis galimybėmis. *Tai* tipo įvardžiai žymi vyksmus, įvykius ir faktus ir yra

⁴ Bendrinėje lietuvių kalboje kai kurie prievieksmiai predikatinį požymį konstrukcijose su negimininiais įvardžiais žymėti gali varijuodami tik su bevardės giminės būdvardžiais (pvz., *viskas buvo gerai/ gerai* ir pan.).

substitutai įvairių sintaksinių struktūrų: bendraties, šalutinio ar savarankiško dėmens, net ištisų pastraipų ar dar didesnių teksto atkarpų. *Viskas* tipo įvardžiai nurodo ne tik įvykius ir faktus, tačiau keičia ir konkrečius daiktus žyminčius daiktavardžius, taigi jų semantinių antecedentų spektras yra žymiai platesnis ir junglumo su ND formomis galimybės didesnės negu *tai* tipo įvardžių, konkrečių daiktų nenurodančių.

Konstrukcijos, kurias sudaro ND forma ir vadinamasis reliatyvinis įvardis *kas* kaip šalutinių dėmenų pagrindas labai dažnai vartojamos aiškinamuosiuose ir pažymimuosiuose funkcinio prijungimo sakiniuose. Šalutiniams dėmenims, į kurių sudėtį įeina *kas* ir ND, būdinga postpozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu. Kartais pasitaikantis prepozicinis tokių sakinių vartojimas paprastai susijęs su visiško susitaikymo su esama padėtimi modaline reikšme ir (ar) norint pabrėžti vietos, laiko, erdvės, veiksmų sekos požūriais tai, kas nusakoma aiškinamuoju dėmeniu.

Konstrukcijų su negiminingiais įvardžiais neveikiamuosius ir veikiamuosius ND bendrinėje lietuvių kalboje paprastai gali pakeisti asmenuojamosios veiksmazodžių formos. Skiriasi tokių sinonimiškų konstrukcijų semantika (ND žymi labiau nuo veikėjo atsielą būseną (ar rezultata), rūšis (konstrukcijos su neveikiamaisiais ND pasyvinės, su *verba finita* – aktyvinės) ar nuosaka (konstrukcijos su veikiamaisiais ND paprastai netiesioginės nuosakos, o su *vf* tiesioginės nuosakos). Neveikiamuosius ND ir negiminingį įvardį, einantį veiksmu, sieja tarpusavio sąsajos sintaksinis ryšys, o *vf* formos ir atitinkami įvardžiai kaip tarinys ir papildinys susieti prijungiamuoju ryšiu.

Giminiškoje latvių kalboje vietoj neveikiamųjų ND konstrukcijose su atitinkamais negiminingiais įvardžiais vartojami giminės atžvilgiu indiferentiški neveikiamųjų dalyvių vyr. g. nominatyvai, kartais – ir dalyviniai prieveiksmiai. Vietoj veikiamųjų ND latvių kalbos konstrukcijose su negiminingiais įvardžiais paprastai vartojami sustabarėję esamojo ir būsimojo laiko veikiamieji dalyviai su priesaga *-ot*.

THE NEUTRA PARTICIPLES CONSTRUCTIONS WITH GENDER-LESS PRONOUNS IN THE STANDARD LITHUANIAN AND THEIR EQUIVALENTS IN LATVIAN

S u m m a r y

This article presents a syntactic and semantic analysis of the predicative *neutra* participle constructions with *viskas*, *niekas*, *kas*, *daug kas*, *tai*, *visa tai* and other genderless pronouns in Lithuanian.

Constructions of Standard Lithuanian are compared and contrasted with the corresponding Latvian constructions.

LITERATŪRA

Ambrasas V., 1972, Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinių struktūriniai tipai. – *Baltistica*, t. 8 (1), 23–48.

DLKG 1996 – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrasas. Vilnius: Mokslo ir encikl.

1-kl.

Rosinas A., 1988, Baltų kalbų įvardžiai. Vilnius: Mokslas.

Rosinas A., 1996, Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai. Vilnius: Mokslo ir encikl. l-kla.

Tekorienė D., 1990, Bevardės giminės būdvardžiai. Vilnius: Mokslas.

Valeckienė A., 1974, Bevardės giminės forma *tai* ir jos santykis su kitomis įvardžių formomis.-
Lietuvių kalbotyros klausimai, t. 15, 35–75.

ŠALTINIAI

AGird – Aleksas Girdenis

APaul – Aldona Paulauskienė

BrR – Bronius Radzevičius

JA – Jonas Avyžius

JB – Juozas Baltušis

JustM – Justinas Marcinkevičius

P – Vincas Mykolaitis-Putinas

VB – Vytautas Bubnys

Vilniaus pedagoginis universitetas
Lietuvių kalbos katedra

[teikta
2000-12-23